

ROZWÓJ SIECI PARAFIALNEJ W PREPOZYTURZE KIELECKIEJ W ŚREDNIOWIECZU

Zadaniem niniejszej pracy jest przedstawienie powstawania i zagęszczania się sieci kościołów parafialnych na obszarze prepozytury kieleckiej w okresie do roku ok. 1470.

Podjęty problem mieści się w ramach badań nad siecią parafialną, prowadzonych od wielu lat na Katolickim Uniwersytecie Lubelskim¹. Brak dokumentów fundacyjnych i erekcyjnych interesujących nas parafii sprawił, że głównym oparciem naszych badań stały się tzw. źródła przekrojowe, pozwalające uchwycić sieć parafialną na całym obszarze w pewnym okresie. Są to spisy dziesięciny papieskiej i świętopietrza z lat 1326—1374² oraz Księga uposażeń diecezji krakowskiej Jana Długosza wydana w trzech tomach³, z których szczególnie ważny dla nas jest tom drugi poświęcony parafiom. Tomy te zostały spisane w latach 1470—1480⁴.

Odnoszące się do naszego terenu wykazy dziesięciny papieskiej i

¹ Główne publikacje: P. Szafran, *Rozwój średniowiecznej sieci parafialnej w lubelskiem*, Lublin 1958; S. Jop, *Sieć parafialna archidiecezji sandomierskiej do końca XVI wieku*, „Sprawozdania TN KUL” 7: 1958 s. 154—158; S. Litak, *Sieć parafialna archidiecezji radomskiej w okresie przedrozbiorowym*, „Sprawozdania TN KUL” 9: 1958 s. 102—107; tenże, *Formowanie sieci parafialnej w Łukowskiem do końca XVI wieku*, „Roczniki Humanistyczne” 12: 1964 z. 2 s. 5—136; A. Olczyk, *Sieć parafialna biskupstwa warmińskiego do 1525 roku*, Lublin 1961; B. Kumor, *Powstanie i rozwój sieci parafialnej w Małopolsce Południowej do końca XVI wieku*, „Prawo kanoniczne” R. V: 1962 nr 3—4 s. 175—233; H. Grocholski, *Powstanie archidiecezji zawichojskiej i jego najstarsze kościoły do połowy XIV w.*, „Roczniki Humanistyczne” 13: 1965 z. 2 s. 151—162; E. Wiśniewski, *Rozwój sieci parafialnej w prepozyturze wiślickiej w średniowieczu*, Warszawa 1965; J. Kurzeja, *Rozwój średniowiecznej sieci parafialnej w dekanacie Oświęcim*, „Roczniki Humanistyczne” 27: 1979 z. 2 s. 15—37.

² *Acta Camerae Apostolicæ*, T. 1—2 w: *Monumenta Poloniae Vaticana (MPV)*, T. 1—2, Cracoviae 1913—1914 passim; T. Gromnicki, *Świętopietrze w Polsce*, Kraków 1908 s. 344.

³ J. Długosz, *Liber beneficiorum dioecesis Cracoviensis (LBD)*, Cracoviae 1863—1864.

⁴ S. Kuraś, *Regestrum Ecclesiae Cracoviensis*, Warszawa 1966 s. 17—43.

świętopietrza potwierdzają opinię o dużej ich dokładności⁵. Mogliśmy stwierdzić, że nie zawierają one żadnych opuszczeń. Kompletny jest również wykaz interesujących nas parafii w *Księdze uposażeń Długosza*, która, poza stwierdzeniem ich istnienia, dostarcza wiele dodatkowych informacji: o wezwaniu kościoła, patronacie, stosunkach dziesięcinnych i własnościowych, okręgu parafialnym, materiale budowlanym kościoła. Wiadomości te są niejednokrotnie pomocne w ustalaniu czasu powstania parafii. Podobnych informacji dostarczyły nam również wykorzystane w pracy akta wizytacji biskupa Jerzego Radziwiłła z r. 1597⁶.

Pewną weryfikację sytuacji XV-wiecznej umożliwiły nam XVI-wieczne źródła przekrojowe: *Księga dochodów beneficjów diecezji krakowskiej z r. 1529*⁷, księgi kontrybucji parafialnych z lat 1539, 1561, 1577⁸ oraz rejestr poborowy z r. 1578⁹. Pomocniczą rolę w naszych badaniach odegrały źródła dokumentowe, *Annales Długosza* oraz materiały architektoniczne, dostarczając w kilku wypadkach przesłanek do bliższego sprecyzowania czasu wykształcenia się ośrodka parafialnego.

Dla uchwycenia początków poszczególnych parafii zastosowano, wobec braku dokumentów fundacyjnych i erekcyjnych, znaną i w badaniach nad siecią parafialną stosowaną metodę umożliwiającą cofnięcie się poza pierwsze wzmianki pisane, a polegającą na wykorzystaniu w dociekaniu początków parafii takich przesłanek jak: sytuacja osadnicza, znaleziska archeologiczne, dane architektoniczne, okręg parafialny, wezwanie kościoła, patronat, stosunki dziesięcenne i uposażenie¹⁰. Ostatni z wyliczonych elementów bazujący na stwierdzeniu, iż parafie starsze posiadają często uposażenie wyższe niż parafie młodsze¹¹, wykorzystano w pracy, biorąc pod uwagę szacunek uposażenia z r. 1326. Z uwagi na dużą rozpiętość uposażenia poszczególnych parafii, dokonano ich podziału na trzy grupy. Pierwsza obejmuje parafie o uposażeniu w granicach 16—12 grzywien, druga — w granicach od 7—5 grzywien i trzecia — 4—1 grzywien¹²:

⁵ Patrz P. Szafran, *op. cit.*, s. 18—19; S. Jop, *op. cit.*, s. 157; E. Wiśniowski, *op. cit.*, s. 12; J. Kurzeja, *op. cit.*, s. 16.

⁶ Archiwum Kapituły Metropolitalnej w Krakowie (AKap.MKr.) Wizytacja bpa J. Radziwiłła, nr 7.

⁷ *Księga dochodów beneficjów diecezji krakowskiej z roku 1529* (tzw. *Liber retaxationum*). Wyd. Z. Leszczyńska-Skrętowa, Wrocław 1968.

⁸ AKap.MKr. Regestrum Contributionis, 1539 nr 4; Regestrum Contributionis, 1561, nr 5; Regestrum Contributionis, 1577, nr 7.

⁹ *Polska XVI w. pod względem geograficzno-statystycznym* opisana przez A. Pawińskiego, w: *Źródła dziejowe* t. 14, Warszawa 1886.

¹⁰ P. Szafran, *op. cit.*, s. 56—61; E. Wiśniowski, *op. cit.*, s. 14—25.

¹¹ E. Wiśniowski, *op. cit.*, s. 19.

¹² MPV I s. 168—169.

Grupa I	Grupa II	Grupa III
Kielce 18 grz.	Waśniów 7 grz.	Dąbrowa 4 grz.
Daleszyce 12 grz.	Momina 6 grz.	Tarczek Stary 4 grz.
	Kunów 5 grz.	Słupia 4 grz.
	Ilza 5 grz.	Tarczek 3 grz.
	Szumsko 5 grz.	Dębno 3 grz.
		Pawłów 3 grz.
		Lagów 3 grz.
		Mychów 2 grz.
		Potok 1 grz.

I. POWSTANIE I OBSZAR PREPOZYTURY KIELECKIEJ

Prepozytura kielecka, wchodząca w skład diecezji krakowskiej, stanowiła w dużej części uposażenie biskupów krakowskich¹³. Czas powstania tej jednostki nie został dotychczas dokładnie wyjaśniony. W literaturze istnieją na ten temat poglądy rozbieżne. I tak S. Arnold¹⁴ utworzenie prepozytury kieleckiej odnosi do II połowy XII w., natomiast T. Silnicki¹⁵, a za nim P. Szafran¹⁶, J. Rzepa¹⁷ wymieniają XIII w. Nie sprecyzowane jest stanowisko B. Kumora, który raz datuje jej czas powstania na okres biskupa Gedki, którego rządy przypadają na lata 1166—1185, innym razem fakt ten odnosi do połowy XII w.¹⁸ Tymczasem E. Wiśniowski¹⁹ uważa, że jednostka ta powstała dopiero w XIV w. Przyczyną tej rozbieżności jest bardzo skąpa podstawa źródłowa. Pewną wskazówką, rzutującą na czas powstania prepozytury zdaje się być fakt, że na czele nowej jednostki administracyjnej stanął prepozyt, zajmujący w kolegiacie drugie miejsce, a nie dziekan, który zajmował miejsce pierwsze²⁰. Wynikało to zapewne z tego, że dziekan w tym okresie pełnił już funkcję archidiakona radomskiego²¹. Jeżeli więc funkcję prepozyta nie objęła pierwsza osoba w kapitule, to

¹³ E. Wiśniowski, *op. cit.*, s. 34.

¹⁴ S. Arnold, *Terytoria plemienne w ustroju administracyjnym Polski piastowskiej (w. XII—XIII)*, w: *Prace komisji dla atlasu historycznego Polski*, z. 2, Kraków 1927 s. 79.

¹⁵ T. Silnicki, *Organizacja archidiakonatu w Polsce*, Lwów 1927, s. 144.

¹⁶ P. Szafran, *op. cit.*, s. 31.

¹⁷ J. Rzepa, *Organizacja terytorialna sądownictwa kościelnego w diecezji krakowskiej do I-go rozbioru Polski*, „Roczniki Teol.-Kan”, T. 4 (1957) s. 92.

¹⁸ B. Kumor, *Organizacja archidiakonatu w Małopolsce Południowej*, „Prawo Kanoniczne” R. XII: 1959 nr 1—2 s. 395—407.

¹⁹ E. Wiśniowski, *op. cit.*, s. 36.

²⁰ MPV I s. 167, 242.

²¹ P. Szafran, *op. cit.*, s. 44.

zapewne dlatego, że już wcześniej piastowała inny urząd. Nasuwa się wniosek, że prepozytura powstała po utworzeniu archidiaconatu radomskiego, w 1171 r.²² i dlatego na jej czele stanął prepozyt a nie dziekan.

Po raz pierwszy prepozyt kielecki wymieniony jest w 1214 r., jako świadek w dokumencie, wydanym dla klasztoru miechowskiego „... kielcensis decanus Johannes et prapositus Adalbertus...”²³. Dokument ten potwierdza nam jedynie istnienie kolegiaty w Kielcach, która funkcjonowała już od 1171 r.²⁴ Nie mówi on nam natomiast, czy w tym czasie prepozyt miał władzę jurysdykcyjną na terenie prepozytury. Pierwszą wzmianką, dotyczącą uprawnień jurysdykcyjnych prepozyta na tym obszarze, jest dokument wystawiony w 1254 r. przez Bolesława Wstydliwego dla katedry krakowskiej. Są tu wymienione kościoły w Wiślicy, Kielcach i Skalbimierzu, a książę wyjmuje spod sądownictwa świeckiego sprawy kościelne, przekazując ich rozpatrywanie odpowiednim instancjom kościelnym: biskupowi, prepozytom, archidiaconom „... Firmiter autem promittimus quod de causis et negociis ecclesiasticis nos vel alii iudices seculares nullomodo cognoscemus nec de ipsis nos intromitemus. Sed Episcopus, Prepositi, Archidiaconi, et alii iudices ecclesiastici de eis libere iudicent et disponant...”²⁵. Z dokumentu zdaje się wynikać, że w połowie XIII w. prepozyci mieli władzę jurysdykcyjną i że musieli zajmować w hierarchii kościelnej stanowisko wybitne, jeżeli wymienieni są przed archidiaconami. Wydaje się więc, że w tym okresie prepozyci mogli już mieć władzę archidiaconską, tym bardziej, że władza ta obejmowała w tym okresie dwie dziedziny: sądownictwo kościelne, oraz prawo wizytacji²⁶, które jak się wydaje, było ze sobą ściśle związane. Jak już wspominałam; odmienne stanowisko zajmuje E. Wiśniowski, który początki omawianej prepozytury odnosi dopiero do XIV w.²⁷ Punktem wyjścia dla E. Wiśniowskiego stała się wzmianka w spisach świętopietrza z r. 1327, że dziesięcinę z obszaru prezytury pobiera nie prepozyt ale dziekan dąbrowski „... Martinus deca-

nus de Dambrowa, de supradicta pecunia collecta in prepositura Kiltiensis seu decanatu de Dambrowa solvit...”²⁸.

Uważa on, że występujący w spisach kamery apostolskiej jedyńy wypadek, kiedy obok nazwy „prepozyt kielecki” występuje „dziekan dąbrowski”, pozwala wnosić, że w XIV w. w powszechnym użyciu była już nazwa prepozyt, zaś dziekan dąbrowski wychodził już z obiegu. Było to zapewne następstwem faktu, że dekanat dąbrowski był jednostką starszą, zaś prepozyt tworem nowym. Dlatego też nazwa dekanat dąbrowski nie była, poza jedynym przypadkiem w 1327 r. używana, ponieważ nie odpowiadała rzeczywistości. Według E. Wiśniowskiego fakt, że jeszcze w 1327 roku użyto nazwy dekanat dąbrowski na określenie prepozytury kieleckiej świadczy o tym, że utworzenie prepozytury nastąpiło w niezbyt odległym czasie, najpóźniej w końcu XIII w. Przemawia za tym, według E. Wiśniowskiego także to, że świętopietrze z terenu prepozytury płaci dziekan, a nie prepozyt i nie czyni tego w imieniu prepozyta, ale samodzielnie. Ponieważ zbieraniem świętopietrza z pewnego okręgu zajmował się z reguły jego zwierzchnik, fakt, że w 1327 r. funkcję tę pełnił dziekan, a nie prepozyt, może wskazywać, że erekcja prepozytury nastąpiła w czasie, gdy dziekan sprawował już swój urząd²⁹. W tym samym roku poświadczony jest również po raz pierwszy imiennie prepozyt kielecki³⁰, jednak fakt umieszczenia go w spisie członków kapituły kieleckiej na drugim miejscu po dziekanie, zdaje się wskazywać na starszeństwo tego ostatniego. W tej sytuacji trudno w obecnym stanie badań o definitywne rozstrzygnięcie sprawy.

Obszar prepozytury kieleckiej po raz pierwszy uchwytany jest w roku 1326, dzięki spisom dziesięciny papieskiej³¹. W tym czasie funkcjonowało na terenie prepozytury 17 parafii, rozmieszczonych we wschodniej jej części, na przedłużeniu pasma starego osadnictwa, ciągnącego się od Zawichostu i Sandomierza, aż po Bodzentyn³². Od zachodu graniczyła ona z archidiecezją gnieźnieńską, od północy z archidiaconatem radomskim, od wschodu z archidiaconatem lubelskim, zawichojskim i sandomierskim, od południa z prepozyturą wiślicką. Zachodnia granica prepozytury, pokrywająca się z granicą diecezji krakowskiej, zaczyna się na południu od Kielc, a kończy się przy przecięciu z rzeką Kamienną w środkowym jej biegu³³. Przy przecięciu rzeki Kamiennej następuje rozgałęzienie granic. Granica diecezjalna biegnie w kierunku północno-zachod-

²² MPV I s. 296.

²³ E. Wiśniowski, op. cit., s. 30.

²⁴ MPV I, s. 167.

²⁵ MPV I, s. 167—169.

²⁶ T. Ladenberger, *Zaludnienie Polski na początku panowania Kazimierza Wielkiego*, Lwów 1930, mapa.

²⁷ *Ibidem*, — mapa.

²² S. Litak, *Sięć parafialna archidiaconatu radomskiego...*, s. 102—107.

²³ *Kodeks dyplomatyczny Małopolski (KDMip.)*, wyd. F. Piekosiński, Kraków 1876, T. 2, s. 206, nr 383.

²⁴ *Katalog IV biskupów krakowskich*, w: *Mon. Pol. Hist.*, III s. 350; *Excerpta Joannis Dlugossi e fontibus incertis*, w: *Mon. Pol. Hist.*, IV s. 12.

²⁵ *Kodeks dyplomatyczny Katedry Krakowskiej św. Wacława (KKKr.)*, wyd. F. Piekosiński, Kraków 1874—1883 cz. I s. 56 nr 41.

²⁶ B. Panzram, *Die schlesischen Archidiaconate und Archypresbyterate bis zur Mitte des 14. Jahrhunderts*, Breslau 1937 s. 162.

²⁷ E. Wiśniowski, op. cit., s. 30.

nim, tymczasem granica prepozytury skręca w kierunku wschodnim i obejmując słabo zaludniony obszar parafii Jastrząb, na północnym wschodzie dochodzi do granicy parafii Wierzbica w archidiecezji radomskiej. Stąd skręca w kierunku południowo-wschodnim i dochodzi do górnego biegu rzeki Ilżanki. Rzeką Ilżanką granica biegnie aż do parafii Ilży, leżącej we wschodniej części prepozytury, skąd skręca na południowy wschód i dochodzi do obszaru parafii Kunów, leżącej w południowej części prepozytury, w paśmie gęstego i zapewne starego osadnictwa. Cała granica wschodnia prepozytury, począwszy od obszaru Ilży na północnym wschodzie, aż do obszaru parafii Kunów na południu, przebiega przez tereny o bardzo słabym zaludnieniu, dlatego też jest bardzo trudna do wykreślenia. Na południe od parafii Kunów granica przecina rzekę Kamienną i biegnie w kierunku południowym, przez obszary o dużym zaludnieniu, dochodząc do parafii Szumsko na południu. Następnie skręca w kierunku zachodnim, przecina rzekę Czarną i dochodzi do parafii Potok, skąd skręca i w kierunku południowo-zachodnim dochodzi do Daleszyc.

Cały odcinek południowo-zachodniej granicy prepozytury, począwszy od parafii Potok na południu, aż do Daleszyc na południowym zachodzie jest również trudny do wykreślenia, bo przebiega przez tereny o bardzo słabym osadnictwie. Na południe od Daleszyc, granica prepozytury przecina rzekę Czarną Nidę i biegnąc w kierunku zachodnim, prawie równoległe z biegiem Czarnej Nidy, łączy się z zachodnią granicą diecezji krakowskiej³⁴. W tych granicach prepozytura przetrwała przez cały interesujący mnie okres. Należała ona do najmniejszych okręgów archidiecezjalnych. Powierzchnia jej wynosiła 2.274 km² z ludnością wynoszącą w po-

Lp.	Nazwa Jednostki	Obszar
1.	Archidiecezja krakowska	24.223 km ²
2.	Prepozytura Wiślicka	6.928 km ²
3.	Archidiecezja radomska	6.730 km ²
4.	Archidiecezja lubelska	6.285 km ²
5.	Archidiecezja zawichojska	4.048 km ²
6.	Archidiecezja sandomierska	3.220 km ²
7.	Prepozytura kielecka	2.724 km ²

³⁴ Ibidem, — mapa.

łowie XIV w. około 13.080 tys., co daje 4,8 osób na km²³⁵. Dla porównania przedstawię rozmiary analogicznych jednostek administracyjnych z terenu diecezji krakowskiej³⁶.

Wizytacja Jerzego Radziwiłła z 1597 r. po raz pierwszy poświadcza istnienie dwóch dekanatów na terenie prepozytury kieleckiej: są to dekanat Bodzentyn i Kunów³⁷. Powstaje pytanie, kiedy nastąpił podział prepozytury na okręgi dekanalne. Libri contributionum z lat 1539, 1561 i 1577 nie wymieniają dekanatów w obrębie prepozytury. Zakładając, że księgi te dokładnie oddają stan administracji kościelnej w tym okresie, należałoby przyjąć, że współcześnie im podziału, na dekanaty jeszcze nie było. Istnieją jednak podejrzenia, że księgi te nie oddają faktycznych podziałów administracyjnych z czasów, z których pochodzą³⁸. Dlatego też rzeczą pewniejszą jest przesunięcie terminu post quem do r. 1529, z którego pochodzi Liber Retaxationum, który także nie zna podziału na dekanaty³⁹. Ponieważ o podziale na dekanaty wspomina dopiero wizytacja Radziwiłła z 1597 r., wydaje się, że podział ten należy łączyć z działalnością reformatorską kardynała Jerzego Radziwiłła. Dekanaty te swoim zasięgiem obejmowały całość obszaru podległego władzy prepozyta kieleckiego, o czym świadczy sieć parafialna obu tych dekanatów.

Na terenie prepozytury występują w XIII w. trzy kasztelanie: w Kielcach, Tarczku i Łagowie. Wiadomo, że w wielu wypadkach podziały kościelne nawiązywały do administracji państwowej⁴⁰. W naszym przypadku trudno cokolwiek pewniejszego na ten temat powiedzieć.

Kieleccyzna składa się z dwóch różnych pod względem fizjograficznym obszarów: pasma Gór Świętokrzyskich na północy oraz terenów wchodzących w skład Wyżyny Małopolskiej na południu. Gleby tutejsze nie należą do najlepszych z bonitacyjnego punktu widzenia. Przeważają gleby klasy IV, nieliczne są klasy I⁴¹. Roślinność Wyżyny Kielecko-Sandomierskiej jest ciekawa. Cały obszar Gór Świętokrzyskich pokryty był dawniej lasem mieszanym

³⁵ T. Ładogórski, *Studia nad zaludnieniem Polski XIV wieku*, Wrocław 1958, s. 103.

³⁶ Ibidem, s. 193—210 passim.

³⁷ AKap.MKr. Wizytacja bpa J. Radziwiłła 1597, nr 7.

³⁸ E. Wiśniowski, *Materiały do stanu liczebnego duchowieństwa i służby kościelnej w diecezji krakowskiej w pierwszej połowie XVI wieku*, „Archiwa, Biblioteki i Muzea Kościelne” T. 18: 1969 s. 190.

³⁹ Patrz przypis 7.

⁴⁰ Z. Wojciechowski, *Ze studiów nad organizacją państwa polskiego za Piastów*, Lwów 1924 s. 44—47; B. Kumor, *Powstanie i rozwój sieci parafialnej w Małopolsce Południowej do końca XVI w.*, „Prawo Kanoniczne” R. V: 1962 nr 3—4 s. 98.

⁴¹ A. Strzemski, *Gleby województwa kieleckiego*, „Przegląd Geograficzny” T. XXVI (1954) z. 4 s. 47.

o bogatym poszyciu. Obecnie, powierzchnia lasów jest znacznie zmniejszona, ograniczona do części najwyższych. Obecnie lasy zajmują 23% ogólnej powierzchni Kielecczyzny⁴². Główne rzeki, na interesującym nas obszarze, to Kamienna, która odwadnia północne stoki Gór Świętokrzyskich, Czarna Nida, Łukawka i Koprzywianka na ich stokach południowych oraz Czarna z Krasną — na zachodzie⁴³.

Cechą charakterystyczną stosunków własnościowych, jakie występują na obszarze prepozytury kieleckiej, jest duże nagromadzenie posiadłości biskupów krakowskich. W XIII w., w ich posiadaniu, poświadczono są kasztelanie: kielecka i tarczkowska⁴⁴. W XV w. dobra ich skupiały się w czterech kluczach, których centra stanowiły: Kielce, Bodzentyn, Kunów i Iłża. W kluczu kieleckim posiadłości biskupie obejmowały jedno miasto i 29 wsi⁴⁵, w kluczu bodzentyńskim — 1 miasto, 18 wsi całych i 3 części wsi⁴⁶, w kluczu kunowskim — 13 wsi całych i 1 część wsi⁴⁷, w kluczu iłżeczkim — 1 miasto i 14 wsi⁴⁸.

Posiadłości szlacheckie i królewskie na terenie prepozytury reprezentowane były tylko w niewielkim stopniu⁴⁹. Na interesującym nas obszarze dają się zauważyć trzy kierunki rozwoju osadnictwa, różniące się między sobą gęstością zaludnienia. Są to: we wschodniej części prepozytury pas gęstego osadnictwa, ciągnącego się od Sandomierza i Opatowa w kierunku zachodnim a obejmujący przede wszystkim takie miejscowości jak Momina, Mychów, Waśniów, Grzegorzewice, Pawłów, Świętomarz i Tarczek. Przeciętna gęstość zaludnienia na tym obszarze wynosi 25 osób na km². Słabiej zarysowany północny teren osadniczy, ciągnący się od Radomia w kierunku południowym, obejmujący obszary wokół Jastrzębia, Mirzca i Iłży. Gęstość zaludnienia tego obszaru wynosi 6 osób na km² oraz najslabiej zarysowany południowo-zachodni obszar osadniczy, ciągnący się od Małogoszczy i Chęciny w kierunku północno-wschodnim i obejmujący obszary położone wokół Kiele i Daleszyc. Przeciętna gęstość zaludnienia wynosi tu 3 osoby

na km²⁵⁰. Poza wymienionymi wyżej obszarami, na których możemy zauważyć wyraźne ślady intensywnego rozwoju osadnictwa, możemy również zaobserwować dużą ilość terenów o bardzo słabym zaludnieniu. Charakterystyczne jest rozmieszczenie takich obszarów. Zdają się one bowiem rozdzielać wyżej opisane tereny, o gęstym lub średnim osadnictwie. Jedną z takich „pustek” osadniczych rozciąga się od środkowego biegu rzeki Kamiennej i w kierunku wschodniej granicy prepozytury i oddziela najgęściej zaludniony wschodni pas osadniczy prepozytury od południowo-zachodniego. Wzdłuż zachodniej granicy prepozytury, między Kielcami na południu, środkowym biegiem rzeki Kamiennej na północy i Wzdolem na wschodzie, rozciąga się teren o bardzo słabym zaludnieniu, oddzielający południowo-zachodni obszar osadniczy od północnego. O ile wyraźnie można zauważyć rozdział między obszarami osadniczymi: północnym a wschodnim i południowo-zachodnim a północnym, o tyle we wschodniej części prepozytury daje się zaobserwować wyraźną tendencją do połączenia w jedną całość najgęściej zaludnionego wschodniego pasa osadniczego ze starym osadnictwem, ciągnącym się z Wiślicy w kierunku północno-wschodnim⁵¹. Ponieważ, jak już wyżej wspomniałam, na obszarze prepozytury występuje sporo obszarów o bardzo słabym osadnictwie, dlatego też granice jej nie są łatwe do wykreślenia. Jedynie granica zachodnia prepozytury, będąca zarazem na tym odcinku granicą diecezji krakowskiej, nie przedstawia większych trudności.

II. POWSTAWANIE KOŚCIOŁÓW PARAFIALNYCH

1. Kościoły powstałe do końca XII wieku

Nie ulega wątpliwości, że jednym z najstarszych centrów osadniczych, a równocześnie ośrodków kościelnych na interesującym mnie terenie, są Kielce. W dokumencie papieża Grzegorza IX z 1227 r. wymieniono kasztelanie w Kielcach i Tarczku, znajdujące się wówczas w posiadaniu biskupów krakowskich⁵². Zdaniem K. Potkańskiego, nie chodziło tu o rzeczywistą kasztelanie, ale o określenie przez analogię klucza posiadłości biskupich⁵³, za czym przemawiać ma brak w sąsiedztwie tych miejscowości osad służebnych. Jako klucz biskupi określa tutejsze posiadłości W. Semkowicz⁵⁴. Natomiast S. Kutrzeba, K. Tymieniecki, Z. Wojciechowski przyj-

⁴² Ibidem, s. 63; S. Lencewicz, *Geografia fizyczna Polski*, Warszawa 1962, s. 236.

⁴³ S. Lencewicz, *op. cit.*, s. 328.

⁴⁴ KKKr, cz. I s. 25 nr 17; MPV I s. 168.

⁴⁵ S. Inglot, *Stan i rozmieszczenie uposażenia biskupstwa krakowskiego w poł. XV w.*, Lwów 1925, s. 40; LBD I, s. 438.

⁴⁶ S. Inglot, *op. cit.*, s. 45.

⁴⁷ Ibidem, s. 47.

⁴⁸ Ibidem, s. 51.

⁴⁹ LBD II, s. 465, 489—490; Z. Wojciechowski, *Ze studiów nad...*, s. 48.

⁵⁰ T. Ładogórski, *op. cit.*, s. 163.

⁵¹ T. Ladenberger, *Zaludnienie Polski...*, mapa.

⁵² KKKr I s. 25, nr 17.

⁵³ K. Potkański, *Puszcza radomska*, w: *Pisma pośmiertne*, T. 1, Kraków 1922, s. 139.

⁵⁴ W. Semkowicz, *Ród Awdanów w wiekach średnich*, „Roczniki Tow. Przyjaciół Nauk Poznańskiego”, T. 44 s. 174.

mują istnienie tutaj kasztelanii, której powstanie K. Tymieniecki odnosi do przelomu X—XI w.⁵⁵ Zdaniem Z. Wojciechowskiego, istnienie kasztelanii w Kielcach i Tarczku poświadcza dokument Bolesława Wstydlwego z 1258 r., który wspomina o ewentualności nagłego napadu Litwinów „... quod tempore incursus subiti Lituanorum de Kilycensi et Tarsiensi Castellanis...”⁵⁶. Nieco wcześniejszy dokument tegoż księcia z 1254 r. dla biskupstwa krakowskiego wymienia ogólnie grody, należące do biskupa krakowskiego: „... incastris autem episcopi in quibus habet omne ius ducale et militare hoc observatur...”⁵⁷, przy czym mogło tu chodzić jedynie o Kielce i Tarczek. Jeśli się zważy, iż wiele biskupstw polskich posiadało w swym uposażeniu grody kasztelańskie — gnieźnieńskie, wrocławskie, plockie, wrocławskie — można przyjąć, w powiązaniu z przytoczonymi wyżej przesłankami źródłowymi, że posiadało je również biskupstwo krakowskie⁵⁸. Trzeba też zwrócić uwagę, że w okresie XII—XIII w. przez Kielce przechodziła droga handlowa, wiodąca z Krakowa przez Michałowice, Miechów, Jędrzejów do Żarnowa i Sulejowa, łącząc się tu z drogami ruskimi⁵⁹. Według przekazu Długosza, w r. 1171 biskup krakowski Gedko wybudował i uposażył w Kielcach kościół pod wezwaniem Najświętszej Marii Panny⁶⁰. Wiązało się to niewątpliwie z erygowaniem tutaj kapituły kolegiackiej, uchwytniej w źródłach od roku 1214⁶¹. Wydaje się, że wzniesiony przez Gedkę kościół kolegiacki był już drugą świątynią wzniesioną w Kielcach. Według Długosza bowiem, scholastyk kielecki był uposażony między innymi dochodami dawnego kościoła Sw. Wojciecha, którego drewniane ślady widoczne były jeszcze za jego czasów. Znajdowały się one poza obrębem ówczesnego miasta⁶², w miejscu, które później stanowiło przedmieście borzęckie⁶³. Czternastowieczne rejestry dziesięciny papieskiej wymieniają w Kielcach tylko kościół kolegiacki⁶⁴, zaś rejestry świętopietrza wymieniają tu tylko jedną parafię⁶⁵, co

⁵⁵ S. Kutrzeba, *Historia ustroju Polski w zarysie*, Lwów 1920 s. 68; K. Tymieniecki, *Początki Kielc w związku z pierwotnym osadnictwem Łysogór*, w: „Pamiętnik Świętokrzyski”, 1930 s. 70; Z. Wojciechowski, *Ze studiów...*, s. 44—47.

⁵⁶ KKKr. I s. 75 nr 59.

⁵⁷ KKKr., I, s. 58 nr 41.

⁵⁸ Z. Wojciechowski, *Ze studiów...*, s. 46—47.

⁵⁹ K. Małeczynski, *Najstarsze targi w Polsce i stosunek ich do miast przed kolonizacją, na prawie niemieckim*, Lwów 1926 s. 18.

⁶⁰ J. Długosz, *Historia II...*, s. 80; LBD II s. 456.

⁶¹ KDMłp. II s. 26; w tym roku występują dziekan i prepozyt.

⁶² LBD I s. 449.

⁶³ *Słownik Geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich*, T. IV Warszawa 1883 s. 25.

⁶⁴ MPV I s. 187, 242; MPV II s. 369, 383.

⁶⁵ MPV I, patrz Kielce — Dodatek s. 313, 388, II s. 176 i passim.

wskazuje na to, że kościół kolegiacki był równocześnie kościołem parafialnym. W tej sytuacji nie można wątpić, że kościół św. Wojciecha był kościołem starszym od świątyni kolegiackiej, która w pewnym momencie przejęła spełniane przez niego funkcje parafialne. Wynika stąd, że ośrodek parafialny w Kielcach istniał już przed erekcją kolegiaty, niewątpliwie w I połowie XII w., a być może już w wieku XI⁶⁶.

Jednym z najstarszych ośrodków kościelnych na obszarze prepozytury kieleckiej jest Łagów, położony nad rzeką Czarną w górnym jej biegu. Możemy stwierdzić, że znajdował się tutaj gród kasztelański. Bulla papieża Eugeniusza III z r. 1148, określając posiadłości biskupów wrocławskich, wymienia wśród nich gród Łagów⁶⁷. Według nie nasuwającej wątpliwości⁶⁸ relacji Długosza, kasztelanii łagowską otrzymali biskupi wrocławscy w 1086 r. z nadania Władysława Hermana, za sprawą jego żony Judyty: „... et ecclesiae Wladislaviensi cathedrali castellania Lagoviensis cum suo districtu in terra Sandomiriensi perpetua donatione concessa... Episcopo vero Cuiaviensi contulit castellaniam de Lagow cum servitutibus eiusdem”⁶⁹. Nie ulega więc wątpliwości, że mamy tu do czynienia ze starym i ważnym ośrodkiem administracji państwowej. Tędy prawdopodobnie biegł też trakt handlowy z Opatowa w stronę Kielc⁷⁰. Można więc przypuszczać, że Łagów stanowił również stary ośrodek wymiany handlowej. Istnienie parafii w Łagowie poświadczane jest dopiero w r. 1326⁷¹. Kościół tutejszy, pod wezwaniem Najświętszej Marii Panny, jest jednak uchwytny prawie o sto lat wcześniej, bo w r. 1230. W tym roku Bolesław, syn Konrada Mazowieckiego dokonał pewnego nadania na rzecz kościoła w Łagowie „... ego Boleslaus divina clemencia dux Sudomiriae... ecclesie beate Marie de Lagov... mancipavi...”⁷².

Możemy też stwierdzić, że w XV w. parafia łagowska posiadała dość duży i rozległy przestrzennie okręg parafialny, wynoszący 8 miejscowości, a pierwotnie był on jeszcze rozleglejszy, gdyż

⁶⁶ E. Wiśniowski, *Początki kościoła i parafii św. Wojciecha w Kielcach*, „Nasza Przeszłość” T. 57: 1982 s. 155—169.

⁶⁷ *Kodeks dyplomatyczny Polski (...)* wyd. L. Ryzyszczewski, A. Muczkowski, A. S. Helcel, J. Bartoszewicz, (KDPol.) T. II cz. 4, Warszawa 1848 nr 1 s. 3 „... ecclesiam sancte Marie in Zavichozt cum castro Lagou et decima eius, allisque suis appendiciis...”

⁶⁸ K. Potkański, S. Arnold, W. Semkiewicz, E. J. Gąssowscy, Z. Wojciechowski — nie kwestionują relacji Długosza o kasztelanii łagowskiej.

⁶⁹ J. Długosz, *Historia...*, I s. 392.

⁷⁰ T. Wąsowiczówna, *W sprawie metody badań przebiegu wczesnośredniowiecznych dróg łagowych Polski*, w: „Przegląd Zachodni”, R. IX, 1953 T. 3 s. 319.

⁷¹ MPV I s. 169.

⁷² KDMłp. II s. 45 nr 399.

na przełomie XIV/XV w. wydzieliła się z niego parafia w Boćkowicach, obejmująca w czasach Długosza 6 osad⁷³. Podniesione wyżej momenty pozwalają odnieść początki tutejszego ośrodka parafialnego niewątpliwie do końca XII w., a jest bardzo prawdopodobne, że ośrodek kościelny znajdował się tu już w wieku XI.

Starym ośrodkiem kościelnym był Waśniów. Wprawdzie pierwsza wiadomość o parafii pochodzi z 1326 r.⁷⁴, niemniej kościół w Waśniowie uchwytny jest już w XIII w., w falsyfikacie dla klasztoru w Trzemesznie, datowanym na rok 1145⁷⁵. Falsyfikat ten wymienia uposażenie klasztoru, stwierdzając między innymi, że księżna Salomea nadała klasztorowi targ wraz z karczmami i kościołem: „...Salome quoque ducissa contulit Vasnov forum cum thabernis et ecclesia ad supplementum salis ecclesie predictae...”⁷⁶. Potwierdzeniem tego może być fakt, iż w dokumencie legata Humbalda z 1146 r., potwierdzającym między innymi dawniejsze nadania na rzecz kościoła w Trzemesznie, wymieniona jest wśród donatów księżna Salomea⁷⁷ „... forum quoque Quecisoque quod idem Bolesclavus et Mísico duces, et forum Wasnoe quod Salome ducissa predictae ecclesie sancti Adhalberti contulerant...”. Stąd więc interesujące nas informacje falsyfikatora rzekomo z 1145 r. zasługują na zaufanie. Nadanie to Salomea mogła uczynić przed śmiercią, która nastąpiła w 1144 r.⁷⁸. Stąd więc można przyjąć istnienie kościoła w Waśniowie przed 1144 r. Przytoczona wyżej informacja falsyfikatora trzemesznieńskiego, bazująca na dwunastowiecznej zapisce dowodzi również, że Waśniów był w I połowie XII w. ważnym ośrodkiem handlowym. Poświadczają nam to również autentyczne dokumenty legata Humbalda z r. 1146 i papieża Eugeniusza III z r. 1147, które wśród posiadłości klasztoru w Trzemesznie wymieniają między innymi „forum Wasnoe”⁷⁹ oraz „... Wasnov forum cum villa...”⁸⁰. Zwraca uwagę sposób określenia Waśniowa, zarówno w falsyfikacie jaki i dyplomach z lat 1146 i 1147. W dokumentach tych na pierwsze miejsce wysunięto określenie Waśniowa jako „forum”. Inne elementy „thaberna” i „villa” wymieniono w dalszej kolejności. Zdaje się to wskazywać na dużą rolę handlową Waśniowa w tym okresie. Na to, że w tym czasie Waśniów był już znanym ośrodkiem może wskazywać

⁷³ LBD II s. 466—469.

⁷⁴ MPV I s. 169.

⁷⁵ Z. Kozłowska-Budkowa, *Repertorium polskich dokumentów doby piastowskiej*, Kraków 1937 s. 47.

⁷⁶ *Kodeks dyplomatyczny Wielkopolski (KDWkp.)*, Poznań 1877 I s. 17 nr 11.

⁷⁷ KDWkp. I s. 19 nr 12.

⁷⁸ W. Dworzaczek, *Genealogia*, Warszawa 1959, Tablice.

⁷⁹ KDWkp. I s. 19 nr 12.

⁸⁰ KDWkp. I s. 21 nr 15.

również fakt, że w cytowanym już falsyfikacie, rzekomo z 1145 r., położenie wsi Jeżów, nadanej klasztorowi w Trzemesznie, określano w stosunku do Waśniowa „... Comes Micora contulit Jesovo prope Wasnov...”⁸¹.

Wprawdzie nie jest wykluczone, że sformułowanie „prope Wasnov” jest uzupełnieniem trzynastowiecznego fałszerza, z drugiej jednak strony możliwe jest odniesienie sformułowania tego do XII w., zważywszy rolę prawdopodobnego centrum handlowego, jaką Waśniów pełnił⁸². Dodając do tego ogromny okręg parafialny, liczący w XV w. 18 miejscowości położonych w dużym rozrzucie⁸³ oraz wysokie uposażenie wynoszące w 1326 r. 7 grzywien (II grupa), nie można wątpić we wczesne początki tutejszego ośrodka kościelnego, które należy odnieść co najmniej do początków XII w. względnie nawet do XI w.

Wczesne zdają się być również początki położonej w sąsiedztwie Waśniowa — parafii w Mominie. Pierwsza wiadomość o niej pochodzi z wykazów dziesięciny papieskiej z r. 1326⁸⁴. Sama Momina wzmiankowana jest już w 1136 r., w bulli Innocentego II, wymieniającej posiadłości arcybiskupa gnieźnieńskiego⁸⁵. Możemy stwierdzić, że położona jest ona na terenie bardzo dawnego osadnictwa i jest też rzeczą prawdopodobną, że stanowiła ona centrum terytorium opolnego. Wskazywać na to może sformułowanie w dokumencie Władysława Łokietka z 1328 r., w którym użyto zwrotu „momina cum districtu”⁸⁶. Na taki charakter Mominy zdaje się wskazywać również dokument Leszka Czarnego z 1282 r.⁸⁷. Wymienia on Mominę jako centrum wśród szeregu okolicznych osad. Oprócz tego, Momina stanowiła także ważny ośrodek handlowy, przez który przechodziła droga, stanowiąca fragment dróg ruskich biegnących przez Sandomierszczyznę⁸⁸. Powstaje pytanie o starszeństwo ośrodków Waśniowa i Mominy. Według opinii Gąssowskich, przed połową XII w. Waśniów stanowił część składową opo-

⁸¹ KDWkp. I s. 17 nr 11.

⁸² E. J. Gąssowscy, *Lysa Góra we wczesnym średniowieczu*, Wrocław 1970 s. 96.

⁸³ LBD II s. 471—474.

⁸⁴ MPV I s. 169.

⁸⁵ KDWkp. I s. 10 nr 7.

⁸⁶ E. J. Gąssowscy, *Lysa Góra...*, s. 96.

⁸⁷ *Codex diplomaticus Brandenburgensis*. (...), Hrsg. v. A. F. Riedel, Haupttheil I Bd 20, Berlin 1861 s. 189—190, nr 19 „... nos Lessko (...) hominibus dicte Ecclesie tam liberis quam ascriptis in Opathow et Mamina et villis eisdem locis adjacentibus aut extra dicta loco sitis, tamen ad Ecclesiam Lubucensem pertinentibus, Opathow cum villis sequentibus (...) Momina vero cum his villis Stritranitz, Crirshonoyos, Snackonitz, Zndawianitz, Grakortzitz et Grabatz...”

⁸⁸ T. Wąsowiczówna, *W sprawie metody badań...*, s. 319.

la momińskiego i dopiero w późniejszym okresie, z uwagi na dogodniejszy układ dróg handlowych, Waśniów usamodzielniał się i przejął funkcje ośrodka handlowego, który pierwotnie stanowiła Momina⁹⁰.

Natomiast ukształtowanie okręgu parafialnego Mominy i Waśniowa zdaje się wskazywać, że starszym centrum był Waśniów. Okręg bowiem parafialny Waśniowa obejmował miejscowość Wojciechowice, leżącą bliżej Mominy niż Waśniowa, co wskazywałoby na wyodrębnienie się parafii w Mominie z okręgu parafialnego w Waśniowie. Bliższe określenie czasu powstania parafii w Mominie nie jest możliwe, jednak duży okręg parafialny, liczący w XV w. 12 miejscowości⁹⁰, jak również uposażenie wynoszące w 1326 r. 6 grz. (II grupa) zwłaszcza zaś wchodząca w jego skład cała wieś, mianowicie Momina⁹¹, pozwalają sugerować, że wyodrębnienie się Mominy musiało nastąpić dość wcześnie. Pewną wskazówką mogłoby być tu wezwanie kościoła — św. Wojciech, znane z XV w. Nie mamy jednak pewności, czy jest to wezwanie pierwotne, tym bardziej, że w XV w. miała miejsce przebudowa kościoła, o której informuje nas Długosz⁹². W powiązaniu jednak z wymienionymi wyżej elementami, wskazującymi na dawność ośrodka kościelnego w Mominie, bardziej prawdopodobne wydaje się, iż mamy tu do czynienia z wezwaniem pierwotnym, charakterystycznym dla XI—XII w.⁹³ Stąd więc początki ośrodka kościelnego w Mominie należałoby odnieść co najmniej do XII w. W centrum starego osadnictwa leży Świętomarza, zwana Starym Tarczkiem. Pierwszą wiadomość o tutejszej parafii mamy z 1326 r.⁹⁴ Zwraca uwagę druga nazwa Starego Tarczka — Świętomarza. Według przekazu Długosza, nazwa ta pochodzi od sposobu określania Matki Boskiej przez Polaków w początkowym okresie chrześcijaństwa „... villa cognomen sumpsit, eo quod Poloni in exordio fidei Beatam Mariam Swyathommarza appellabant...”⁹⁵. Fakt nadania miejscowości takiej nazwy wskazywałby na istnienie tutaj kultu maryjnego. Jest rzeczą charakterystyczną, że uchwytny tu później kościół parafialny nosił wezwanie Najświętszej Marii Panny⁹⁶. Gąssowscy są skłonni przypuszczać, że chrześcijański kult w Tarczku nawiązywał do istniejącego tu wcześniej kultu pogańskiego⁹⁷. W 1227 r. mamy poświadczone

⁹⁰ E. J. Gąssowscy, *Łysa Góra...*, s. 96.

⁹¹ LBD II, s. 469—471.

⁹² LBD II, s. 469.

⁹³ LBD II s. 469.

⁹⁴ P. Szafran, *op. cit.*, s. 70—72.

⁹⁵ MPV I s. 168.

⁹⁶ LBD I s. 438.

⁹⁷ LBD II s. 462.

⁹⁸ E. J. Gąssowscy, *Łysa Góra...*, s. 96.

istnienie w Tarczku kasztelanii⁹⁸, która zapewne istniała już w XII w., co najmniej w okresie nadania kasztelanii biskupstwu krakowskiemu. Wojciechowski odnosi ów moment nadania do okresu rządów biskupa Gedki (1166—1185)⁹⁹. Tymieniecki zaś skłonny jest odnieść początki kasztelanii w Tarczku do okresu formowania się początków państwa polskiego, czyli przełomu X—XI w.¹⁰⁰. Wiele wskazuje również na to, że interesujący nas Stary Tarczek stanowił centrum wymiany handlowej. Wprawdzie, w XIII w. w tym charakterze poświadczony jest Tarczek Nowy, nie ulega jednak wątpliwości, że pierwotne centrum handlowe znajdowało się w Tarczku Starym. Wskazywać na to może nazwa Tarczek Stary, pojawiająca się w r. 1326 obok nazwy Świętomarza (Sancta Maria)¹⁰¹. Prawdopodobnie zaś przed wydzieleniem się Tarczku Nowego, pierwotna osada określana była jako Tarczek, na co zdaje się wskazywać określenie tutejszej kasztelanii w dokumencie z r. 1227 jako tarczowskiej: „...in teritorijs Kilciensi et Tarsensi castelaniarum...”¹⁰². Także fakt istnienia w Tarczku Starym ośrodka kasztelańskiego, oraz ośrodka kultowego stanowiły czynniki przemawiające za istnieniem tutaj targu¹⁰³. Wszystkie te przytoczone dane przemawiają za wczesnym wykształceniem się w Tarczku Starym ośrodka pracy duszpasterskiej. Wskazuje na to również duży okręg tutejszej parafii, liczący w XV w. 11 miejscowości. Bliższe spreycyzowanie czasu jego wykształcenia się pozwoli nam określić przyjrzenie się początkom ośrodka kościelnego w Tarczku Nowym. Parafia jest tu poświadczona po raz pierwszy w wykazach dziesięciny papieskiej z r. 1326¹⁰⁴, natomiast istnienie kościoła, materiał architektoniczny pozwala stwierdzić już w II ćwierci XIII w.¹⁰⁵ Możemy też zauważyć, że przed rokiem 1253 otrzymał Tarczek prawa miejskie. W dokumencie bowiem z tego roku, Bolesław Wstydlivy zezwolił biskupowi wrocławskiemu „... in castelania Lagouieni civitatem locandi sub eadem contulimus liberatate sub que dominus Cracoviensis episcopus ciuitatem Tarsek obtinet jam lo-

⁹⁸ KKKr. I s. 25 nr 17.

⁹⁹ Z. Wojciechowski, *Ze studiów...*, s. 48; S. Kutrzeba, *Historia ustroju...*, s. 68.

¹⁰⁰ K. Tymieniecki, *Początki Kielc...*, s. 70.

¹⁰¹ MPV I s. 161.

¹⁰² KKKr. I s. 25 nr 17.

¹⁰³ K. Maleczyński, *Najstarsze targi...*, s. 49; K. Tymieniecki, *Początki Kielc...*, s. 70; K. Buczek, *Miasta i targi na prawie polskim*, Wrocław 1964 s. 100.

¹⁰⁴ MPV I s. 168.

¹⁰⁵ Z. Swiechowski, *Budownictwo romańskie w Polsce*, Wrocław 1962 s. 281; Ogólnie o XIII w. mówi J. Z. Łoziński, A. Miłobędzki, *Atlas Zabytków Architektury w Polsce*, Warszawa, 1967 s. 200; T. Szydlowski, *Pomniki architektury epoki piastowskiej w województwie krakowskim i kieleckim*, Kraków 1927 s. 27 — datuje na wiek XII.

catam..."¹⁰⁶. Wynika stąd, że Tarczek uzyskał przed rokiem 1253 prawa miejskie, a można przypuszczać, że nastąpiło to po roku 1227. W tym roku bowiem Grzegorz IX potwierdził przywilej Leszka Białego dla biskupa krakowskiego, zezwalający mu na przeprowadzenie lokacji na prawie niemieckim, na obszarze kasztelanii kieleckiej i tarczowskiej¹⁰⁷. Jest więc bardzo prawdopodobne, że wzniesienie tutaj kościoła romańskiego wiąże się z rozwojem osadniczym tutejszego ośrodka, czego wyrazem była przeprowadzona w tym czasie lokacja miejska. Zwracają uwagę duże rozmiary wzniesionego tu kościoła romańskiego, którego nawa obejmowała prawie 163 m²¹⁰⁸. W zakresie bowiem murowanego budownictwa kościelnego XI—XII w. dominowały kościoły o niewielkich rozmiarach, poniżej 100 m², dopiero w XII w. coraz częściej zaczynają się pojawiać świątynie obszerniejsze, o powierzchni nawy powyżej 100 i 200 m², przy czym na Śląsku i Pomorzu Zachodnim zyskują one w tym czasie zdecydowaną przewagę. Kościołów o wymiarach nawy powyżej 100 m² w XIII w. na terenie Małopolski i Wielkopolski było po 4, zaś na Śląsku — 27, na Pomorzu Zachodnim — 29¹⁰⁹. Wskazywałoby to na to, że świątynia w Tarczku przeznaczona była dla większego skupiska ludności. Według Długosza kościół w Tarczku Nowym, noszący wezwanie św. Idziego, wzniesiony został przez Władysława Hermana „... a Duce Poloniae Wladislao novam editionem gratificante filii primum condita est: deinde per universum Poloniae Regnum in oppidis, vicis et villagiis, in Tarszek videlicet..."¹¹⁰.

Nasuwa się więc pytanie, czy omówiona wyżej świątynia romańska z XIII w. była pierwszym tutejszym kościołem. Trzeba zwrócić uwagę, że nie ulega wątpliwości, iż parafia w Tarczku Starym jest ośrodkiem starszym od parafii w Tarczku Nowym. Wskazują na to przede wszystkim duże różnice w rozmiarach okręgów parafialnych. Okręg parafialny Tarczka Starego obejmował w XV w. 11 miejscowości, a Tarczka Nowego zaledwie 3¹¹¹. Zakładając wersję Długosza o początku kościoła w Tarczku Nowym, trzeba by przyjąć w końcu XI w., na omawianym obszarze, istnienie dwóch kościołów, do czego nie upoważnia nasza dzisiejsza znajomość ówczesnej sytuacji osadniczej w tym rejonie. Materiał źródłowy

¹⁰⁶ KDMłp. II s. 91 nr 440.

¹⁰⁷ KKKr. I s. 25 nr 17.

¹⁰⁸ Z. Świechowski, *Budownictwo romańskie...*, s. 281 15,30 × 10,65 m.

¹⁰⁹ E. Wiśniowski, *Kościół parafialny i jego funkcje społeczne w średniowiecznej Polsce*, w: „*Studia Theologica Varsoviensia* T. 7: 1969 nr 2 s. 192—194.

¹¹⁰ J. Długosz, *Historia...* II s. 391; A. Semkowicz, *Krytyczny rozbiór Dziejów Polskich J. Długosza do roku 1384*, Kraków 1887 s. 136.

¹¹¹ LBD II s. 460—461, 462—464.

wskazuje na znaczną intensyfikację osadniczą tego rejonu, przede wszystkim w XIII w., a jej wyrazem było wyodrębnienie się Tarczka Nowego jako osady miejskiej. Wezwania kościoła, św. Idziego, nie można w tym wypadku traktować jako kryterium rozstrzygającego, choć z drugiej strony sprawy nie można definitywnie przesądzać wobec braku, w obecnym stanie badań, dobrego rozpoznania sytuacji osadniczej w tym rejonie. Być może, iż badania archeologiczne, które należałoby postuluować, mogłyby sprawę tę wyjaśnić. W obecnym stanie badań wydaje się, iż początki ośrodka kościelnego w Tarczku Nowym należy wiązać z działalnością osadniczą biskupów krakowskich w tym rejonie w I połowie XIII w. Trzeba też zwrócić uwagę, że w roku 1228 występuje w Tarczku prepozyt, którego, być może, należy wiązać już z nowym ośrodkiem kościelnym¹¹². Z tego co powiedziano jedno jest pewne, że rejon Tarczka był starym ośrodkiem osadniczym i relacja Długosza mogłaby być wskazówką, że już w XI w. istniał tu ośrodek kościelny, który jednak należałoby umieścić w Tarczku Starym — Świętomarzu.

2. Kościoły powstałe w okresie 1201—1326

O ile do końca XII w. mogliśmy stwierdzić z dużym prawdopodobieństwem powstanie na terenie prepozytury kieleckiej 5 ośrodków parafialnych, to w latach następnych obserwujemy tu poważną intensyfikację procesu rozwoju sieci parafialnej. W latach 1201—1326, powstaje tu bowiem 11 nowych parafii. W bliskim sąsiedztwie Świętomarza leży parafia Pawłów, o której pierwszą wzmiankę mamy w wykazach dziesięciny papieskiej¹¹³. Jest ona położona w pasie gęstego¹¹⁴ i zapewne starego osadnictwa. Zwraca uwagę charakterystyczne ukształtowanie okręgu parafialnego Pawłowa, który sprawia wrażenie, jak, gdyby został wycięty z okręgu parafialnego Tarczka Starego. Miejscowości bowiem, wchodzące w skład okręgu parafialnego Pawłowa, położone są na wschód od miejscowości z kościołem parafialnym, natomiast w kierunku zachodnim okręg jest nie rozwinięty. Fakt położenia Pawłowa na terenie gęsto zaludnionym, oraz stosunkowo duży okręg parafialny, wynoszący w XV w. 8 miejscowości¹¹⁵, pozwala przyjąć, iż wykształcenie się tutejszego ośrodka parafialnego nastąpiło w XIII w. Brak jednak danych pozwalających na ściślejsze określenie czasu kiedy to nastąpiło. Na skraju starego pasa osadniczego

¹¹² J. Szymański, *Kanonicy kieleccy narzędziem feudalnej organizacji włości kieleckiej biskupów krakowskich na przełomie XII—XIII wieku*, „*Rocznik Muzeum Świętokrzyskiego*”, T. 3 (1966) s. 310—312.

¹¹³ MPV I s. 169.

¹¹⁴ K. Ladenberger, *op. cit.*, mapa.

¹¹⁵ LBD II s. 481—486.

leży Mychów. Pierwszą wiadomość o tutejszej parafii mamy podaną w wykazach dziesięciny papieskiej¹¹⁶ pod rokiem 1326. Posiadamy pewne przesłanki, które wskazują na wcześniejsze istnienie parafii. Według wizytacji 1597 r. kościół w Mychowie ufundował biskup krakowski Wisław w 1230 r.¹¹⁷. Zwraca uwagę mały okręg parafialny Mychowa, obejmujący, według Długosza, tylko miejscowość kościelną¹¹⁸; zaś w XVI w. doszły dwie miejscowości¹¹⁹. Trudno powiedzieć czy szesnastowieczny okręg parafialny jest wynikiem rozwoju osadnictwa, czy też znany nam stan piętnastowieczny jest rezultatem niedokładności w przekazie Długosza. Ukształtowanie okręgu parafialnego Mychowa i Mominy zdaje się świadczyć, że Mychów wchodził pierwotnie w skład okręgu parafialnego Mominy. Ta ostatnia bowiem nie ma od strony północnej, gdzie leży Mychów, wcale wykształconego okręgu parafialnego, zaś okręg parafialny Mychowa rozwinięty jest również od strony północnej, a nie od strony południowej, to jest Mominy. Niewysokie jest również uposażenie omawianego kościoła, wynoszące w 1326 r. 2 grz. (III grupa). Dane te przemawiałyby raczej za późnym powstaniem tutejszego ośrodka duszpasterskiego. Przekaz wizytacji mówiąc o ufundowaniu kościoła nie oznacza, aby do tego czasu trzeba było odnieść powstanie ośrodka duszpasterskiego, ponieważ kościół mógł powstać znacznie wcześniej niż parafia. Z drugiej jednak strony, ani uposażeniu, ani okręgowi parafialnemu nie można przypisywać decydującego znaczenia w określeniu czasu powstania ośrodka parafialnego. Gęste zaludnienie parafii w I połowie XIV w.¹²⁰ jest elementem, który pozwala widzieć początki parafii wczesnej. W każdym razie wydaje się, że wykształcenie się tutejszego ośrodka parafialnego można odnieść do wieku XIII, jednak do okresu nie wcześniejszego niż r. 1230.

Z większą pewnością możemy datować początki ośrodka parafialnego w Daleszycach, położonych na południu prepozytury kieleckiej. Pierwsza bezpośrednia wzmianka o tutejszej parafii pochodzi z 1326 r.¹²¹ Według informacji Długosza, kościół parafialny ufundował tu biskup krakowski Iwo Odrowąż¹²². Fakt ten należałoby więc odnieść do okresu jego pontyfikatu, a więc do lat 1218—1229¹²³. Za odniesieniem początków tutejszej parafii do tego

¹¹⁶ MPV I s. 169.

¹¹⁷ Akap.MKr. Wiz. 1597, k. 43.

¹¹⁸ LBD II s. 486.

¹¹⁹ *Rej. pob. 1578, Źródła dziejowe*, XIV s. 189.

¹²⁰ T. Ładogórski, *Studia nad zaludnieniem...*, s. 193.

¹²¹ MPV I s. 169.

¹²² J. Długosz, *Historia...*, II s. 230.

¹²³ M. Lętowski, *Katalog biskupów, prałatów i kanoników krakowskich*, Kraków 1852, T. 1 s. 116; *Podręczna Encyklopedia Kościelna* pod red. H. Chełmińskiego, Kraków 1909 s. 221—222.

okresu zdaje się przemawiać przede wszystkim jej uposażenie, wynoszące w r. 1326 12 grz. (I grupa), w mniejszym stopniu duży okręg parafialny Daleszyc, liczący w XV w. 10 miejscowości¹²⁴, który wydaje się być rezultatem położenia tej miejscowości na obszarze zalesionym i słabo zaludnionym a w związku z tym jest bardzo prawdopodobne, że wykształcał się w wyniku późniejszego osadnictwa na tym terenie. W północnej części prepozytury kieleckiej leży Ilża. Pierwszą wiadomość o parafii posiadamy w wykazach dziesięciny papieskiej w 1326 r.¹²⁵. W XII w. przebiegała tu droga handlowa¹²⁶, nie jest więc wykluczone, że istniał tutaj ośrodek wymiany handlowej. Wyraźne poświadczenie targu w Ilży mamy dopiero w 1275 r.¹²⁷, natomiast w 1294 r. Ilża występuje już jako „civitas”¹²⁸. Niewątpliwie stanowiła ona też ośrodek administracji państwowej. Wprawdzie jako kasztelania jest ona potwierdzona po raz pierwszy w 1306 r.¹²⁹, ale nie jest wykluczone, że kasztelania funkcjonowała tu dużo wcześniej, ponieważ możemy stwierdzić istnienie w Ilży grodziska wczesnośredniowiecznego¹³⁰, a pod koniec XIII w. stanowiła ona klucz posiadłości biskupich. Zwraca uwagę duży okręg parafialny liczący w XV w. 12 miejscowości rozrzuconych w dużym promieniu¹³¹. Biorąc pod uwagę te momenty, jak również położenie Ilży na peryferiach prepozytury, z dala od innych ośrodków, od których oddzielały ją duże kompleksy leśne oraz fakt, że stanowiła centrum pewnego zespołu osadniczego, możemy, jak się wydaje, odnieść powstanie tutejszego ośrodka kościelnego do początków XIII w. Na skraju pasa osadniczego, ciągnącego się od Sandomierza po Kielce, na północ od Mychowa, nad rzeką Kamienną, położony jest Kunów. Pierwszą wiadomość o tutejszej parafii posiadamy z 1326 r.¹³². Obejmowała ona obszar, na którym istnienie osadnictwa mamy poświadczone już w okresie XI—XII w.; jest też bardzo prawdopodobne, że w Kunowie znajdowało się wczesnośredniowieczne grodzisko¹³³. W 1241 r. Kunów miał zostać zniszczony przez najazd Tatarów, a w 6 lat później w 1247 r. paść ofiarą najazdu Konrada Mazowieckiego¹³⁴. Tutaj też miał być więziony przez pewien czas, z polecenia Bolesława Wstydliwego, biskup krakowski — Paweł z Przemankowa¹³⁵. Nie

¹²⁴ LBD II s. 457—460.

¹²⁵ MPV I s. 168.

¹²⁶ K. Maleczyński, *Najstarsze targi...*, s. 13.

¹²⁷ KDMłp. II s. 136 nr 481.

¹²⁸ KKKr. I s. 134 nr 98.

¹²⁹ KKKr. I s. 147 nr 114.

¹³⁰ Mapa grodzisk w Polsce, s. 32, oraz mapa.

¹³¹ LBD II s. 481—483.

¹³² MPV I s. 169.

¹³³ E. J. Gąsowski, *Łysa Góra...*, s. 88—90.

¹³⁴ *Ibidem*.

¹³⁵ M. Lętowski, *Katalog biskupów...*, s. 116.

bez znaczenia dla rozwoju osady był fakt, że położona była na terenie, gdzie wydobywano biały piaskowiec, materiał szczególnie poszukiwany w okresie rozwoju budownictwa romańskiego¹³⁶. Duży okręg parafialny, liczący w XV w. 9 miejscowości¹³⁷ oraz stosunkowo wysokie uposażenie, szacowane w r. 1326 na 5 grz. (II grupa) pozwalają odnieść początki tutejszej parafii przynajmniej do I połowy XIII w.

Pierwszą wiadomość o parafii w Słupi Nowej pochodzi z wykazów dziesięciny papieskiej z 1326 r.¹³⁸. Jak sama nazwa wskazuje, miejscowość ta powstała w wyniku akcji osadniczej, która doprowadziła do tego, iż z pierwotnej osady Słupi wykształciła się Słupia Nowa. Kiedy to nastąpiło trudno powiedzieć. Intensywniejszy rozwój Słupi uchwytany jest od około połowy XIII w., kiedy to prawdopodobnie miała miejsce jej lokacja na prawie niemieckim. Możemy stwierdzić, że nastąpiła ona przed r. 1269, w którym to Bolesław Wstydlivy, zezwalając opatowi i braciom klasztoru lysogórskiego na lokację wsi Grzegorzewice na prawie niemieckim, powołuje się na Słupię jako pewien wzorzec w tym względzie „...concedimus eciam sepedicto abbati et fratribus, ut eandem villam (Grzegorzewice) iure theutonice locet et libertate, qua eorundem Słup in omnibus perfruatur...”¹³⁹. Istnienie Słupi Nowej i Starej poświadcza nam wyraźnie dokument Kazimierza Wielkiego z 1351 r. wymieniający „...Słup civitatem cum villula sibi adiacenti, que eodem nomine Słupi appellatur...”¹⁴⁰. „Słup civitas” to niewątpliwie Słupia Nowa, określona u Długosza jako oppidum, zaś położona w jej sąsiedztwie villula o tej samej nazwie — Słupia — to Słupia Stara¹⁴¹. W czasach Długosza, w obu tych miejscowościach istniał kościół, przy czym kościół w Słupi Starej był w stosunku do kościoła w Słupi Nowej kościołem macierzystym i to w aspekcie chronologicznym, a nie jurysdykcyjnym „...Słup antiqua, villa habens in se ecclesiam matricem ligneam, Sancto Vincentio dicatam sub parochia Novae Słup sitam...”¹⁴². Jest przy tym rzeczą znamionną, że kościół w Słupi Starej, mimo iż jurysdykcyjnie spadł do rządu filii kościoła w Słupi Nowej, posiadał w XV w. własny okręg duszpasterski obejmujący wieś Koprzywiankę. To zapewne sprawiło, że Długosz, aczkolwiek przy opisie Słupi Starej zaliczył tę ostatnią do parafii w Słupi Nowej¹⁴³, to przy opisie wsi Koprzywianki, określił Słupię Starą jako parafię,

¹³⁶ E. J. Gąssowscy, *Lysa Góra...*, s. 98—99.

¹³⁷ LBD II s. 476—477.

¹³⁸ MPV I s. 169.

¹³⁹ KDMtp. I s. 94 nr 78.

¹⁴⁰ KDPol. III s. 232 nr 105.

¹⁴¹ LBD II s. 489—490.

¹⁴² LBD II s. 489.

¹⁴³ LBD II s. 489.

do której wieś ta przynależy „...Koprzywianka villa sub parochia de antiqua Słup sita...”¹⁴⁴. Nie jest to przypadek zupełnie odosobniony. Podobne zjawisko funkcjonowania w obrębie parafii mniejszych, faktycznie samodzielnych okręgów duszpasterskich, związanych czy to z dawnym kościołem macierzystym, który spadł do rządu filii, czy też kościołów, powstałych jako filie, znamy z tego czasu kilkanaście na terenie archidiecezji gnieźnieńskiej¹⁴⁵. Możemy więc stwierdzić, że pierwotnie centrum parafialne znajdowało się w Słupi Starej, skąd w wyniku rozwoju osady przeniosło się do Słupi Nowej. Kiedy to nastąpiło, trudno powiedzieć, być może wiązało się to z nadaniem osadzie prawa miejskiego. Kiedy zaś nastąpiło wykształcenie się ośrodka kościelnego w Słupi Starej, stanowiącej pierwotne centrum parafialne, trudno dokładnie powiedzieć. Niezbyt wysokie zaludnienie parafii oraz położenie na skraju gęstego pasa osadniczego, pozwalałoby wiązać początki tutejszego ośrodka kościelnego ze wspomnianą wyżej intensyfikacją osadniczą tego terenu i odnieść je do I połowy XIII w. Do II połowy XIII w. można odnieść początki parafii w Szumsku, o której pierwszą wzmiankę posiadamy w wykazach dziesięciny papieskiej z 1326 r.¹⁴⁶. Charakterystyczne wezwanie kościoła, znane z XV w. — św. Stanisław, pozwala określić terminus post quem na rok 1253¹⁴⁷. Stosunkowo duże uposażenie wynoszące w r. 1326 5 grz. (II grupa) pozwala odnieść początki parafii do II połowy XIII w.¹⁴⁸

W tym samym mniej więcej czasie powstały prawdopodobnie ośrodki parafialne w położonej w pobliżu Tarczka Dąbrowie oraz w Potoku, leżącym na zachód od Szumsku, na granicy z prepozyturą wiślicką. Pierwszą wzmiankę o parafii w Dąbrowie posiadamy w rejestrach dziesięciny papieskiej z 1326 r.¹⁴⁹. Nieduży okręg parafialny, liczący w XV w. 2 miejscowości¹⁵⁰, a także niewysokie uposażenie — w 1326 r. 3 grz. (II grupa) przemawiają za późnym wykształceniem ośrodka parafialnego. Nie jest wykluczone, że należy wiązać powstanie parafii z lokacją Dąbrowy na prawie niemieckim, która nastąpiła w 1322 r.¹⁵¹ Bliskie sąsiedztwo starych ośrodków parafialnych w Starym Tarczku (Świętomarży)

¹⁴⁴ LBD II s. 490.

¹⁴⁵ E. Wiśniewski, *Rozwój sieci parafialnej...*, s. 279—280.

¹⁴⁶ MPV I s. 169.

¹⁴⁷ P. Szafran, *op. cit.*, s. 83.

¹⁴⁸ Za podobnym odniesieniem początków parafii mógłby przemawiać duży okręg parafialny obejmujący w końcu XVI w. 9 miejscowości. Nie wiadomo, jednak, o ile można go odnieść do wcześniejszego okresu, Długosz bowiem wymienia tylko Szumsko. Trudno zaś stwierdzić, czy mamy tu do czynienia z luką w przekazie Długosza, czy też szesnasto-wieczny okręg jest wynikiem późniejszego osadnictwa.

¹⁴⁹ MPV I s. 168.

¹⁵⁰ LBD II s. 461—462.

¹⁵¹ KKKr. I nr 124.

i Nowym Tarczku zdają się przemawiać za słusnością takiego przypuszczenia.

Również w r. 1326¹⁵² po raz pierwszy poświadczona jest parafia Potok. Kolektor zaznacza w latach 1326—1327, że pleban nie płaci, a mimo to nie jest ekskomunikowany. Za późnym powstaniem parafii przemawia mały okręg parafialny, liczący w XV w. 2 miejscowości¹⁵³, a także niskie uposażenie, wynoszące w 1326 r. 1 grz. (III grupa). Te dane zdają się wskazywać na wykształcenie się tutaj parafii dopiero w początkach XIV w. Na południe od Tarczka leży parafia Dębno, o której pierwszą wzmiankę posiadamy w wykazach dziesięciny papieskiej z 1326 r.¹⁵⁴ Sama miejscowość jest niewątpliwie starsza, świadczy o tym istnienie tutaj grodziska wczesnośredniowiecznego o nazwie „Góra Św. Cecylii”¹⁵⁵. Natomiast powstanie parafii należy odnieść raczej do okresu niezbyt odlegającego od r. 1326. Potwierdzeniem tego zdaje się być fakt, że w latach 1326—1327 pleban nie złożył opłaty, a mimo to nie został ekskomunikowany. Pozwala to domyślać się niedawnego powstania parafii. Za późnym jej powstaniem przemawia także niskie uposażenie, wynoszące w 1326 r. 3 grz. (III grupa) i niewielki okręg parafialny, liczący w XV w. 3 miejscowości¹⁵⁶. Dane te zdają się wskazywać na powstanie parafii w początkach XIV w.

Na północ od Wąchocka leży parafia Mirzec, o której pierwszej wzmiankę posiadamy z 1326 r.¹⁵⁷ Powstanie parafii należy odnieść do okresu niezbyt odległego od 1326 r. Potwierdzeniem tego może być niskie uposażenie, wynoszące na początku XIV w. 3 grz. (III grupa) oraz okręg parafialny, obejmujący w XV w. tylko miejscowość parafialną.

3. Kościoły powstałe po 1326 roku

W okresie po r. 1326 obserwujemy dalszy intensywny rozwój sieci parafialnej. Możemy stwierdzić, iż do r. 1470 powstaje 13 nowych ośrodków. Spośród nich 6 powstało do r. 1357. Są to: Dziekanów, Karczów, Wzdół, Krynki, Grzegorzewice i Bodzentyn. Pierwszą wiadomość o parafii w Dziekanowie podają rejestry świętopietrza z 1336 r.¹⁵⁸ Parafia powstała więc w tym okresie lub

¹⁵² MPV I s. 169.

¹⁵³ LBD II s. 465.

¹⁵⁴ MPV I s. 168.

¹⁵⁵ E. J. Gąssowscy, *Łysa Góra...*, s. 94; Mapa grodzisk w Polsce, s. 32.

¹⁵⁶ LBD II s. 464—465.

¹⁵⁷ MPV I s. 168.

¹⁵⁸ MPV I s. 388.

¹⁵⁹ Dwukrotnie wśród parafii opłacających zaległe świętopietrze za

niedługo przedtem. Kolektor jeszcze kilkakrotnie wymienia kościół, po raz ostatni w r. 1356¹⁵⁹. Później brak wszelkich wzmianek o tutejszej parafii, co pozwala wnosić o jej zaniku.

Podobną sytuację mamy w wypadku parafii Karczów, o której jedyną wzmiankę znajdujemy w spisach świętopietrza przed rokiem 1337¹⁶⁰. Parafia musiała więc powstać w tym okresie. Brak dalszych danych pozwala wnosić, że parafia szybko zanikła. Mogłoby to wskazywać na to, że mamy tu do czynienia z nieudaną akcją kolonizacyjną, która przyniosła krótkotrwałe wyniki. Nazwa miejscowości Karczów zdaje się potwierdzać to przypuszczenie. Wskazuje bowiem, że mamy do czynienia z osadą leśną, powstałą w wyniku karczunku. Wyraźnie na peryferiach głównego pasa osadniczego położone są parafie Wzdół i Krynki, obie wymienione po raz pierwszy w 1346 r.¹⁶¹ Wzdół stanowił ośrodek kościelny prepozytury, wysunięty najdalej na północny zachód pasa osadniczego, na prawym brzegu Kamiennej. Krynki położone są również nad Kamienną, w północnej jej części. Z tego samego roku pochodzi pierwsza wiadomość o parafii w Grzegorzewicach, położonych na gęsto zaludnionych terenach, między Waśniowem a Słupią Nową. Zapis w wykazach świętopietrza z lat 1350—1351 określa tutejszy kościół jako „ecclesia nova”¹⁶², nie pozostawiając wątpliwości co do tego, iż tutejsza parafia ukształtowała się dopiero w latach czterdziestych XIV w. Tymczasem T. Szydłowski wykazuje, że tutejsza budowla kościelna, wzniesiona w sposób prymitywniejszy niż dwunastowieczne kościoły romańskie, powstać mogła pomiędzy końcem IX a połową XI w. Dalej uważa on, że kościółek ten przestał w pewnym okresie czasu egzystować, po czym w XIV w. dziedzic Grzegorzewic dokonał nowych nadań na rzecz plebana, przez co wznowił jego działalność¹⁶³. Natomiast Z. Świechowski czas powstania kościoła, na podstawie analizy architektonicznej budynku, odnosi do I połowy XIV w.¹⁶⁴ Wydaje się, że pomimo tych rozbieżności co do czasu powstania budynku kościelnego, sama parafia musiała powstać, jak zaznacza kolektor, w latach 1350—1351.

Z r. 1357 pochodzi pierwsza wzmianka o kościele parafial-

lata 1342 i 1343 (MPV II s. 181, 194). W latach 1346—1356, w wykazach parafii prepozytury kieleckiej brak parafii o nazwie: Decanov, Dzezanov, pojawia się natomiast nazwa Gutanov (MPV II s. 199, 208, 218, 227, 236, 246, 255, 263, 270, 278, 286, 431). Sądzymy, że chodzi tu o tę samą parafię.

¹⁶⁰ MPV I s. 398.

¹⁶¹ MPV II s. 199.

¹⁶² MPV II s. 372.

¹⁶³ T. Szydłowski, *Okrągły kościółek w Grzegorzewicach*, w: „Ziemia” R. XII, 1927 s. 215—218.

¹⁶⁴ Z. Świechowski, *Budownictwo romańskie...*, s. 53—54.

nym w Bodzentynie¹⁶⁵. Sama nazwa wskazuje, że tutejszy ośrodek zawdzięcza nazwę biskupowi krakowskiemu Bodzancie, który uczynił z niego ośrodek swego klucza majątkowego. W 1355 r. Kazimierz Wielki nadał mu prawo miejskie¹⁶⁶ i prawdopodobnie wkrótce potem erygowano parafię.

Siedem dalszych ośrodków parafialnych wykształciło się w latach późniejszych, w ostatniej ćwierci XIV w., względnie w wieku XV. Wyraźnie na peryferiach dotychczasowego osadnictwa powstały parafie w Brzezinach i Jastrzębiu.

Ta pierwsza, powstała na obszarze słabo zaludnionym, na południe od Kielc i północ od Czarnej Nidy, obejmując swym zasięgiem tereny położone po obu jej brzegach w dużym promieniu. Wspomina ją po raz pierwszy J. Długosz¹⁶⁷. Ponieważ nie wymieniają jej ostatnie znane nam z XIV w. spisy świętopietrza, należy jej powstanie odnieść do lat 1354—1470.

Na przeciwległym, północnym krańcu prepozytury, w bezpośrednim sąsiedztwie archidiaconatu radomskiego, powstała na słabo zaludnionych a mocno zalesionych terenach parafia w Gąsawie. O jej istnieniu informuje nas J. Długosz, który pisząc o wzniesieniu w Jastrzębiu kościoła parafialnego w r. 1435, przed wezwaniem św. Jana Chrzciciela, przez biskupa krakowskiego Zbigniewa Oleśnickiego stwierdza zarazem, że otrzymał on uposażenie dotychczasowego kościoła parafialnego w Gąsawie, a także prawa parafialne związane dotychczas z tym ostatnim¹⁶⁸. Wynika stąd, że w r. 1435 nastąpiła nie erekcja nowej parafii, ale przeniesienie ośrodka parafialnego z Gąsawy do Jastrzębia. Wiązało się to ze zmianami osadniczymi, jakie w tym czasie możemy obserwować na terenie parafii gąsawskiej, gdzie w latach dwudziestych XV w. obserwujemy intensywny rozwój Jastrzębia. W dokumencie biskupa krakowskiego Wojciecha Jastrzębca z r. 1421 dla niejakiego Marcina Stelmacha, występuje Jastrzęb jako miasto, mające być lokowanym „...Jastrzęb oppido per nos ad locandum nouiter exposito et per dominum nostrum regem priuilegiato...”¹⁶⁹. Z roku następnego 1422 pochodzi dokument, w którym Jagiełło zezwala na lokację miasta Jastrzęb na prawie magdeburskim¹⁷⁰. Szusznie więc przypisuje Długosz lokację Jastrzębia biskupowi Wojciechowi Jastrzębcowi, który, jego zdaniem, dokonał lokacji miejskiej „in cruda radice”, zaś biskup krakowski Zbigniew Oleśnicki miał dokonać rozbudowy miasta. Mamy tu więc ciekawy przykład zaobser-

¹⁶⁵ MPV II s. 293.

¹⁶⁶ S. Kuraś, *Zbiór dokumentów małopolskich*, IV, Wrocław 1969 nr 948.

¹⁶⁷ LBD II s. 457.

¹⁶⁸ LBD II s. 487.

¹⁶⁹ KDMłp. s. 101 nr 1200.

¹⁷⁰ S. Kuraś, *Zbiór dokumentów...*, VII, Wrocław 1975 nr 1926.

wowanego już w literaturze, w odniesieniu do innych terenów, zjawiska przesunięcia się ośrodka parafialnego w ślad za zmianą centrum gospodarczego¹⁷¹. Kiedy to nastąpiło wykształcenie się ośrodka parafialnego w Gąsawie, trudno dokładnie powiedzieć. Można jednak stwierdzić, iż nastąpiło to już po r. 1374, a przed r. 1435, prawdopodobnie zaś już przed r. 1421, kiedy Jastrzęb pojawia się jako miasto. Wydaje się bowiem mało prawdopodobne, aby fundowano parafię w Gąsawie, w okresie kiedy podejmowano już akcję rozbudowy Jastrzębia. W tym samym północnym rejonie prepozytury powstała po r. 1374 parafia w Krzyżanowicach. Pierwszą wiadomość o niej przekazuje nam dopiero Długosz¹⁷², informując, iż fundacji dokonał Piotr łowczy sandomierski, przy poparciu biskupa krakowskiego Zbigniewa Oleśnickiego¹⁷³. Lata jego rządów (1423—1455) wyznaczają więc możliwy czas tego wydarzenia. Parafia ta wydzieliła się z okręgu parafialnego w Ilży za zgodą tamtejszego plebana Mikołaja¹⁷⁴. Nie znamy bliżej czasu wykształcenia się ośrodka parafialnego w Wąchocku nad Kamienną. Jak wiadomo, w miejscowości tej znajdował się klasztor cystersów wraz z kościołem pod wezwaniem Najświętszej Marii Panny i św. Floriana, fundacji biskupa krakowskiego Gedki¹⁷⁵. Niewymienienie kościoła w rzędzie parafialnych, w czternastowiecznych wykazach świętopietrza, nie pozostawia wątpliwości co do tego, że kościół ten w tym czasie nie posiadał praw parafialnych, wiadomo też, że cystersi pracą duszpasterską nie zajmowali się¹⁷⁶. Dopiero w XV w. Długosz informuje o istnieniu w Wąchocku drewnianego kościoła parafialnego pod wezwaniem św. Elżbiety¹⁷⁷. Jego początki należy więc odnieść do lat 1374—1470.

Po r. 1374 powstały jeszcze 3 ośrodki parafialne. Chybcie — położone w pasie gęstego osadnictwa, między Starym Tarczkiem i Waśniowem, Bardo i Zbilutka położone między Łagowem i Szumskiem oraz Baćkowice — na wschód od Łagowa. Jedynie w odniesieniu do parafii w Zbilutce posiadamy przekaz Długosza¹⁷⁸, po-

¹⁷¹ Na kilka podobnych przykładów zwrócił uwagę Z. Wiśniowski, *Rozwój organizacji parafialnej w Polsce do czasów reformacji*, w: *Kościół w Polsce*, I, Kraków 1969 s. 278.

¹⁷² LBD II s. 475.

¹⁷³ LBD II s. 475.

¹⁷⁴ L.c.

¹⁷⁵ M. Niwiński, *Opactwo cystersów w Wąchocku do końca wieków średnich*, „Rozprawy wydziału historyczno-filozoficznego PAU” T. 43 nr 1, Kraków 1930 s. 25.

¹⁷⁶ J. Kłoczowski, *Z zagadnień funkcji społecznych cystersów w Polsce średniowiecznej*, w: *Opuscula Casimiro Tymieniecki septuagenario dedicata*, Poznań 1959 s. 107—113.

¹⁷⁷ LBD II s. 478.

¹⁷⁸ LBD II s. 466, Wiz. 1597 potwierdza przekaz Długosza.

zwalający na dokładniejsze określenie czasu jej powstania. Informuje on, że kościół tutejszy ufundował biskup wrocławski Zbilut, którego okres rządów przypada na lata 1364—1374¹⁷⁹. Niewymienienie kościoła w wykazie świętopietrza z 1374 wskazywałoby na to, że jeśli informacja Długosza jest wiarygodna, parafia tutejsza powstała dopiero u schyłku pontyfikatu biskupa Zbiluta.

Pozostałe kościoły w Bardzie¹⁸⁰, Chybicach¹⁸¹ i Baćkowicach¹⁸² wzmiankowane są po raz pierwszy w Liber Beneficiorum Długosza, wobec czego czas ich powstania zamyka się w latach 1374—1470. Ten ostatni Długosz określa jako filialny kościoła w Łagowie¹⁸³. Wynika z tego, że parafia w Baćkowicach wyodrębniła się z parafii łagowskiej, przy czym zasięgiem swym objęła znaczny obszar 7 miejscowości. Specyficzną cechą parafii w Baćkowicach było to, że posiadała plebana, wspólnego z parafią macierzystą w Łagowie. Łatwo zauważyć, iż większość parafii powstałych po r. 1326 koncentruje się na peryferiach dotychczasowych głównych stref osadniczych: Wzdół, Krynki, Jastrząg, Krzyżanowice, Brzeziny, Bardo, Zbilutka, Wąchock, prawdopodobnie także Dziekanowice i Karczów. Wskazuje to na to, że wykształciły się one w okresie późniejszym w wyniku przeprowadzonej tu akcji kolonizacyjnej.

Szybki upadek niektórych z nich (Dziekanów, Karczów) zdaje się wskazywać, że rozwój sieci kościelnej prowadzony był niekiedy jak gdyby na wyrost, bez liczenia się z realnymi możliwościami nowotworzonych ośrodków kościelnych. Obok parafii powstających w związku z zasiedleniem nowych terenów, obserwujemy również pewne zagęszczenie się sieci kościelnej na terenach starego osadnictwa: Bodzentyn, Chybyce i Grzegorzewice. Parafie powstałe na terenach dawnego osadnictwa, stanowią jednak zdecydowaną mniejszość. Potwierdza to opinię, iż rozwój sieci parafialnej w XIV i XV w. był przede wszystkim wyrazem rozwijającego się osadnictwa¹⁸⁴.

WNIOSKI

Przeprowadzone przez nas badania pozwoliły stwierdzić, że do r. 1470 powstało na terenie prepozytury kieleckiej 31 parafii, z czego 17, to jest 54,8% przed r. 1326. Wynika stąd, że w ciągu XIV i XV w. miał miejsce nadal intensywny rozwój sieci parafialnej. Tylko w drugim ćwierćwieczu XIV w. mogliśmy stwierdzić powstanie 5 nowych ośrodków parafialnych (16,1%), 2 dalsze

¹⁷⁹ Z. Wojciechowski, *Ze studiów...*, s. 45.

¹⁸⁰ LBD II s. 465.

¹⁸¹ LBD II s. 490.

¹⁸² LBD II s. 466, 468—469.

¹⁸³ LBD II s. 466.

¹⁸⁴ E. Wiśniowski, *Rozwój sieci parafialnej...*, s. 289.

powstały w trzeciej ćwierci tego stulecia, przed r. 1374 (6,4%). Pozostałe 7 (22,5%) powstało po 1374 r. a przed 1470 r. Z tych, tylko o parafii w Jastrzębiu możemy stwierdzić, że powstała przed 1435 r. Trzeba zwrócić uwagę, że 2 spośród parafii, powstałych w drugiej ćwierci XIV w. Dziekanów i Karczów — wkrótce upadły. Bilans na r. 1470 zamyka się więc liczbą 29 parafii. Można też zauważyć, że wiązał się on ściśle z rozwojem osadniczym tutejszego terytorium. Jest rzeczą uderzającą, że parafie powstałe przed r. 1326, położone były przede wszystkim w najstarszym pasie osadniczym, ciągnącym się od Zawichostu i Sandomierza w kierunku zachodnim, a obejmującym środkowo-wschodnie tereny prepozytury. Natomiast parafie powstałe po r. 1326 położone były przede wszystkim w północnej części prepozytury, na słabo zaludnionych i gęsto zalesionych obszarach. Nieliczne tylko pojawiły się w części południowej. Wydaje się, iż w okresie przed r. 1326 zasadniczy rozwój kościelny na terenie prepozytury nastąpił w XIII i początkach XIV w. Do tego czasu bowiem można odnieść powstanie 12 parafii, to jest 70,5% w stosunku do ogółu (17) parafii istniejących w 1326 r. W okresie zaś do końca XII w. powstało, jak wolno przyjąć z dużym prawdopodobieństwem, 5 ośrodków parafialnych, co stanowi 29,4% stanu z r. 1326. Biorąc pod uwagę trwale efekty rozwoju sieci parafialnej w prepozyturze kieleckiej wyrażającej się liczbą 29 parafii istniejących w 1470 r., udział poszczególnych okresów historycznych w tym dorobku przedstawia się następująco:

Liczba parafii powstałych

do końca XII w.:	5 — 17,24%
w l. 1201—1326:	12 — 41,37%
w l. 1327—1374:	5 — 17,24%
w l. 1375—1470:	7 — 24,13%

Razem	29—100,00%

Uchwytyny w XV w. patronat kościołów parafialnych pozwala wyrobić sobie pewien pogląd na siły społeczne, które przyczyniły się do rozbudowy sieci kościelnej na interesującym nas obszarze. Wiadomo bowiem, iż patronat, stanowiąc relikw dawnego prawa własności¹⁸⁵, przysługiwał fundatorom kościołów. Wprawdzie ulegał on zmianom, będąc przekazywany różnym osobom, wydaje się jednak, że zmiany te, rozpatrywane w obrębie całych grup społecznych, nie były zbyt wielkie i stąd też sądzimy, iż w oparciu o dane z XV w. można uchwycić pewne grupy społeczne, które przyczyniły

¹⁸⁵ *Ibidem*, s. 24.

niły się do rozbudowy interesującej nas sieci kościelnej. Naszym informatorem w tej sprawie jest Długosz, który na 29 parafii istniejących za jego czasów podaje patronat dla 28, w tym dla wszystkich 17 parafii istniejących przed r. 1326. Dla tych ostatnich w 14 przypadkach poświadczony jest patronat kościelny¹⁸⁶. Stanowi to 82,35% parafii sprzed 1326 r., patronat szlachecki potwierdzony mamy tylko w dwóch wypadkach¹⁸⁷, co stanowi analogicznie 11,76%. Natomiast patronat królewski poświadczony jest tylko jeden raz¹⁸⁸. Stanowi to 5,88% parafii sprzed 1326 r. W odniesieniu do 12 parafii powstałych po 1326 r., Długosz podaje patronat tylko dla 11, w tym kościelny potwierdzony w 8 przypadkach¹⁸⁹, co stanowi 72,7% parafii o znanym patronacie powstałych po 1326 r. Natomiast patronat szlachecki mamy potwierdzony w 3 wypadkach¹⁹⁰, co analogicznie stanowi 27,27%. Wśród parafii powstałych po 1326 r. nie pojawia się patronat królewski. W sumie więc spośród 28 parafii istniejących w r. 1470, dla których dysponujemy informacjami o patronacie, 22 (78,57%) posiadało patronat kościelny, 5 (17,85%) — szlachecki i 1 (3,57%) królewski. Uderza więc ogromna przewaga patronatu kościelnego, nie spotykana na innych terenach. I tak, na przykład w archidiakonacie lubelskim, patronat kościelny posiadała 1 parafia (1,62%)¹⁹¹, w prepozyturze wiślickiej poświadczony jest dla 3 parafii¹⁹², co stanowi analogicznie 4,22%. Na obszarze dekanatu oświęcimskiego patronat kościelny poświadczony jest w XV w. tylko w jednym wypadku, co stanowi 5% wszystkich fundacji z r. 1326¹⁹³.

Ta ogromna przewaga patronatu kościelnego (biskupiego) na badanym przez nas terenie wynika niewątpliwie stąd, że obszar prepozytury kieleckiej stanowił w dużej mierze posiadłości biskupów. Należy więc stwierdzić, że tutejsza sieć parafialna była w dużej części dziełem biskupów krakowskich.

¹⁸⁶ Daleszyce, Dąbrowa, Dębno, Ilża, Kielce, Kunów, Łągów, Mirzec, Momina, Pawłów, Słupia, Świętomarz, Tarczek Nowy, Waśniów.

¹⁸⁷ Mychów, Szumsko.

¹⁸⁸ Potok.

¹⁸⁹ Bodzentyn, Brzeziny, Jastrząb, Krynki, Wąchock, Wzdół, Zbilutka, Baćkowice.

¹⁹⁰ Bardo, Chybnice, Grzegorzewice.

¹⁹¹ P. Szafran, *Rozwój średniowiecznej sieci...*, s. 126 — Biskupice.

¹⁹² E. Wiśniowski, *op. cit.*, s. 156—158.

¹⁹³ J. Kurzeja, *op. cit.*, s. 34.